

ФЕНОМЕН ТЕРОРИЗМУ В ІСТОРИЧНІЙ ПЛОЩИНІ

Розкрито основні етапи становлення та розвитку міжнародного тероризму – однієї з нерозв'язаних проблем, із якою людство увійшло в XXI сторіччя. Досліджено феномен тероризму в історичному аспекті.

Ключові слова: тероризм, терор, системний тероризм, терористичні дії, терористична діяльність, терористичний акт, ідеологія тероризму.

Постановка проблеми. В умовах активізації міжнародного тероризму як однієї із можливих загроз національній безпеці України особливої актуальності набуває історико-правове осмислення його витоків, основних етапів становлення та розвитку. Тому нагально необхідно проаналізувати тероризм як соціально-політичне явище, розглянути причинно-наслідкові зв'язки тероризму з розвитком суспільних відносин, його залежність від соціально-політичної та економічної обстановки. При цьому необхідно мати на увазі, що тероризм має не лише достатньо тривалу історію, але й пройшов відповідну еволюцію.

Ступінь наукової розробки проблеми. Аналіз тероризму як соціально-політичного явища з акцентуванням на причинно-наслідкових зв'язках проводили: Ю. Авдєєв, Т. Бояр-Созонович, В. Вітюк, В. Виноградов, Е. Гайдук, О. Дмитрієв, Л. Дробіжева, В. Ємельянов, С. Ефіров, К. Жарінов, В. Журавель, В. Загладин, О. Здравомислов, І. Ільїнський, В. Іноземцев, Е. Кальницький, С. Кара-Мурза, О. Коломієць, Ю. Климчик, В. Ліпкан, Є. Ляхов, Л. Моджорян, Г. Овчинникова, Є. Паїн, О. Панарін, Б. Путілін, К. Салімов, Д. Савочкін, І. Смазнова, Є. Степанов, О. Соловійов, М. Требін, О. Уткін, В. Шевченко, В. Шестаков та інші.

Різні аспекти тероризму досліджувалися у працях таких зарубіжних авторів: Б. Дженкіса, Р. Бейснера, Д. Белла, Р. Хантера, Г. Ангейсера, М. Гласіуса, М. Келдора, С. Гука, Дж. Спеніера, Р. Кагана, Р. Родмена, А. Гарфінкла, Дж. Торопа, В. Подгореца, Д. Пайпса, С. Хантінгтона, С. Купчана, І. Валлерстайна, К. Хіршмана, А. Конте, П. Девіса.

Мега статті полягає у дослідженні феномена тероризму в історичному аспекті, адже розуміння суті даного явища, його причин, мети, методів і засобів дій терористів сприяє не тільки практиці протидії насильству в суспільстві. Таке розуміння необхідне для створення адекватної законодавчої бази, системи міжнародних правових відносин, які регулюють та вирішують конфліктні ситуації, мінімізуючи насильство у суспільному житті.

Виклад основного матеріалу. Події останніх років, особливо 11 вересня 2001 року у США, привернули до цього феномена увагу усієї світової спільноти. Тероризм перетворився на реальну планетарну загрозу існуванню людства.

Перші прояви тероризму мали місце вже у стародавні часи. У контексті даного дослідження зупинимось на найвизначніших моментах становлення та розвитку тероризму кінця XIX – початку XXI століть.

Вважається, що “системний” тероризм з'явився в 2-й половині XIX сторіччя. На думку проф. Ю. Антоняна, необмежений тероризм бере свій початок від пострілу Каракозова, що стався 4 квітня 1862 року. Саме від того часу, стверджує він, терористичні дії перетворилися на універсальний засіб розв'язання багатьох проблем, що виникають у суспільному житті. Характерними носіями ідеології тероризму у спеціальній літературі визнано російських революціонерів, радикальних націоналістів із Ірландії, Македонії, Сербії, турецької Вірменії тощо [1, с.144-150].

В історичних дослідженнях підкреслюється, що специфічна хвиля тероризму в Європі була інспірована революційними віяннями й анархістською пропагандою в 90-х роках XIX сторіччя. У період від 1880-х до 1910-х років жертвами терористичних акцій стали американські президенти Гарфілд і Мак-Кінлі, французький президент Карно, іспанський прем'єр Кановас, австрійська імператриця Єлизабет, італійський король Умберто. Цю низку терактів дослідники пов'язують, передусім, із особливим політико-ідеологічним різновидом тероризму, до якого вдавались екстремістські групи та окремі особи.

Існувала й інша лінія розвитку терористичної діяльності, мало відома на теренах колишнього СРСР. Вона була пов'язана з трудовими конфліктами в США, маємо на увазі групу Моллі Магвайре, що діяла в 1970-х роках, терористи з площі Хаймаркет (1886 р.), убивці губернатора штату Айдахо (1905 р.) тощо.

У 1849 році у статті під назвою “Вбивство” один із німецьких ідеологів політичного терори-

зму Карл Генцген писав: “Ми проголошуємо нашим основним принципом, якому нас навчили вороги, що вбивство, чи то індивідуальне, чи масове, залишається обов’язковим інструментом вирішення історичних завдань ... Якщо ми повинні зруйнувати півконтиненту і пролити море крові, щоб знищити партію варварів, нехай вас не мучить сумління. Той не справжній республіканець, хто з радістю не віддасть своє життя для знищення мільйона варварів” [2, с.165].

Терористична діяльність із самого початку була зорієнтована на фізичне усунення з політичної арени тирана, диктатора, деспота.

Тероризм кінця XIX початку XX сторіччя носив локальний, прицільний характер і мав обмежені наслідки. Жертвами терористів, як правило, ставали конкретні представники влади. Найнебезпечнішою у той час вважалася посада лідера держави – монарха, президента або прем’єр-міністра. Наглядно, що Перша світова війна розпочалася у 1914 році після пострілів у Сараєво, коли був убитий австрійський ерцгерцог Франц Фердинанд.

Виникнувши як форма збройного нападу на коронованих осіб і державних діячів, тероризм упродовж тривалого часу постійно змінювався, акцент поступово переносився на мирних жителів, випадкових людей. Якщо на початковому етапі зброєю терористів був, умовно кажучи, “кинджал”, то з часом спектр засобів насильства розширився. Терористи стали використовувати вогнепальну зброю, перш за все револьвер, бомби, динаміт.

Після свого виникнення ідеї революційного терору справили значний вплив на формування ідеологічних доктрин в епоху капіталістичного розвитку країн Європи та Північної Америки в XIX ст. Однією з них став анархізм, який сповідував ідею використання терористичної загрози для гласного висунення себе в якості нової політичної сили. Анархісти взяли на озброєння “пропаганду справою” (терористичні акти, саботаж), а їх основна ідея полягала у запереченні будь-якої державної влади і проповідуванні нічим не обмеженої свободи кожної окремо взятої особистості. Головними ідеологами анархізму на різних етапах його розвитку були Прудон, Штірнер, Кропоткін. До Першої світової війни тероризм вважали зброєю лівих. Але, по суті, до нього вдавалися індивідуалісти без чітко виражених політичних платформ, а також націоналісти найрізноманітніших орієнтацій.

“Сутність тероризму” – зазначається авторами “Комплексу Карлоса” К. Добсоном і Р.

Пенном, як і багатьох інших антигуманних концепцій – сіяти страх” [3, с.208]. Терористичний акт – не закінчення, а початок терору. Він здійснюється з розрахунком на подальшу реакцію. Тероризм керується принципом: “Вбиваючи одного, залякуй тисячі”. Дотримуючись такого критерію, першими в історії випадками свідомого і систематичного застосування терористичної тактики можна вважати діяльність двох сект: *сикарійів*, які знищили багато представників єврейської знаті та підтримували союз з римлянами, і – *мусульман-ісмаїлітів (ассасини)*, тобто професійних убивць - фідаїв (I ст. н.е.). Лідер ісмаїлітів Хасан ібн Саббах, – зазначав радянський історик проф. І. Можейко, – став першим вождем який перетворив терор на основний засіб “переконання” опонентів, всезагального залякування та шантажу. Терор набув такого розмаху, що видався не лише засобом, але й метою, змістом його політики. У ході розгляду цього історичного прикладу розкриваються багато суттєвих рис тероризму: розрахунок на страх, що досягається жорстокими вбивствами та максимальним розповсюдженням інформації про своє авторство, поступове поглинання мети засобами, а також змовницький характер тероризму. Як вдало сформулював французький журналіст Л. Діспо “тероризм – це диктатура від імені уявного народу... проти дійсного народу” [4, с.134].

Саме на цей аспект діяльності ісмаїлітів звертає увагу й проф. І. Можейко. Він зазначає, що народ використовувався ними з суто утилітарною метою: як постачальник харчування і необхідний елемент у пропагандистській роботі. У ході діяльності секти “ассасинів” спрацював ще один незаперечний закон тероризму: терор, спрямований наверх, завжди невідворотно повертається всередину і починає працювати проти безпосередніх його прихильників. Так, шляхом інтриг були спровоковані страти двох синів вождя ісмаїлітів, убитий його найближчий соратник. Проявилася також і стратегічна неспроможність тероризму: жодне із повстань ісмаїлітів не завершилося успіхом [5, с.114].

Якщо ретроспективно поглянути на історію питання, можна знайти певну закономірність: інтенсифікується терористичне насильство в періоди зміни суспільно-економічних формацій, становлення нових виробничих сил, адекватних новому способу виробництва. Такі перехідні періоди потребують насильницького зламу старих і підтримки нових виробничих сил.

Характеризуючи яacobинський тероризм епохи Великої Французької революції 1793 року,

К. Маркс писав: "... французький тероризм був нічим іншим, як плебейським способом розправитися з ворогами буржуазії, з абсолютизмом, феодалізмом і міщанством" [6, с.114], тобто об'єктивно він слугував інтересам буржуазії в її боротьбі за встановлення нових суспільно-економічних відносин.

Найбільш повний опис передісторії сучасного тероризму подається у книзі "Тероризм" відомого дослідника цієї сфери У. Лакьора [7]. Значну увагу він приділяє XIX ст., друга половина якого вважається початком "систематичного" тероризму. До найхарактерніших його представників він відносить російських революціонерів 1878–1881 років, радикальних націоналістів в Ірландії, Македонії, Сербії та Вірменії, французьких анархістів 90-х років, а також аналогічні групи в Італії, Іспанії та США.

Не зупиняючись детально на тероризмі XIX сторіччя, відзначимо кілька моментів, які безпосередньо стосуються формування ідеологічних основ сучасного тероризму. У 1848 році вже згадуваний німецький радикал К. Гейнцен обґрунтував допустимість масового фізичного знищення людей з метою "вищих інтересів людства". На думку У. Лакьора, він був першим, хто створив завершену доктрину сучасного тероризму [7, с. 111].

До другої половини XIX ст. відноситься також формування основ анархо-тероризму, до якого близько підійшов проф. В. Вейтлінг, який висунув ідею союзу робітничого класу з кримінальними елементами. Безпосереднім виразником ідей анархо-тероризму став Й. Мост – автор теорії тероризму як детонатора революції. До цього періоду належить і так званий феномен Нечаєва – безпосередній предтеча, своєрідний "генотип" сучасного лівого тероризму. Написаний ним "Катехизис революціонера" користується надзвичайним впливом у ліво-терористичному середовищі донині. Особливої уваги постать С.Г. Нечаєва заслуговує й у зв'язку з діяльністю "Народної волі", оскільки у західній літературі щодо тероризму нерідко здійснюються спроби подати російських народовольців попередниками сучасних терористів, підкреслюючи тим самим "російське коріння" тероризму, його "російську традицію".

При всій помилковості теорії та практики народовольців, терор розглядався ними як крайній і вимушений засіб. Відома виняткова обережність при виборі жертв терору на протигагу нечаєвській абсолютизації терору та культу насильства. Основним водорозділом, по якому проходить розмежування між народовольцями і С.Г. Нечаєвим, усе ж виступає їх різне ставлення

до питання допустимості або недопустимості будь-яких засобів в ім'я мети. "Нечаєвська теорія "мета виправдовує засоби" – відштовхує нас", – писав В. Фігнер [8, с.167].

Тут доречно буде нагадати стрижневу для розуміння всього феномена тероризму думку, висловлену К. Марксом: "мета, для якої необхідні неправомірні засоби, не є правовою метою" [9, с.65]. Широко відомими в історії стали благородство, самовідданість народовольців, які, за словами В. Леніна, "змогли відіграти важливу роль у російській історії" [10, с.176]. "Народовольцям, – зазначають проф. В. Вітюк і С. Єфіров, була притаманна висока особиста ідейність, щира і глибока любов до народу, кришталева чесність і чуттєва совість" – якості, що прямо протилежні сучасним терористам [11, с.81]. На гуманістичний характер російських народовольців звертає увагу і У. Лакьор, який наводить приклад, коли Каляєв не наважився кинути бомбу у великого князя Сергія Олександровича, побачивши, що той разом з дітьми [7, с. 201].

Продовжити справу "Народної волі" спробувала бойова організація партії есерів, масштаби діяльності якої були безпрецедентними для того періоду історії. Однак, за зовнішньою подібністю приховувалися концептуальні розбіжності. "Якщо оригінал історичної події, – нагадував у цьому зв'язку вислів К.Маркса В. Ленін, – являє собою трагедію, то копія з неї виступає лише фарсом" [10, с.179].

Проф. Ю. Антонян, і О. Будницький (у дослідженні "Історія тероризму в Росії") абсолютно справедливо акцентують увагу на зв'язку психологічних мотивацій тероризму зі специфічним станом суспільно-економічних та суспільно-політичних взаємин: 1) розчаруванням у здатності основної частини суспільства протистояти соціальному і політичному гнобленню; 2) пасивністю більшої частини населення; 3) бажанням помститися уряду і створити новий соціальний лад [1, с.79].

Разом з тим, коли мова заходить про психологічну ізоляцію, потребу самореалізації через участь у ситуаціях емоційно насичених смертельним ризиком, у працях вищезгаданих авторів, ця плідна площина аналізу причин виникнення російського тероризму відходить на задній план. Водночас доволі справедливою видається теза цих авторів про те, що до причин появи тероризму в Росії потрібно віднести, окрім згаданих, і надзвичайну уповільненість суспільно-економічного та суспільно-політичного розвитку, і дух "загальної неповоротливості та консерватизму", і

переконання революціонерів-терористів у можливості раптової зміни усіх існуючих усталених законів існування.

Відсутність бачення можливості компромісу між різними соціальними верствами суспільства, невдоволення життям і бажання доленосних раптових змін поза необхідними соціальними, політичними, економічними, психологічними та іншими передумовами - зазвичай і породжують дух тероризму. Політичне вбивство в моральній системі координат “теоретиків” тероризму, наприклад Морозова, Степняка-Кравчинського, Савинкова, інтерпретується як “найбільш справедлива із усіх існуючих форм революції” дія, що “надає можливість здолати непереможність тиранії”. “Історичний розвиток Росії, – стверджує у цьому зв’язку проф. Ю. Антонян, – був таким, що у способі життя, світо- і самосприйняття її народів закріпилися громадські скрижалі та колективні форми адаптації. Через це завжди були активними неформальні норми, що регулювали міжгрупові відносини, а також низькі спроможності спротиву масовому психозу та груповому впливу. Вищезгадані норми створювали особливу замкнену культуру, в межах якої неможливо було розв’язати усі складні проблеми, що виникали. Держава тому була змушена, ламаючи ці межі, наполегливо і в широких масштабах, іноді дуже жорстко, втручатися у життя людей та їх спільноти, що створювало нерозривний зв’язок між ними та владою” [1, с.86-87; 12, 93-99].

Тероризм, як правило, й історично, і з огляду на площину моральну, і площину політичну відрізняється від терору, який завжди є державним терором. Однак, у багатьох випадках, практику сучасного “класичного” тероризму ототожнюють із практикою “державного тероризму”, незважаючи на нетотожність цих явищ. У випадку застосування терактів спецпідрозділами одних держав щодо інших держав, мова не може йти про “іраціональні початки” або ж “політизацію емоцій” як про визначальну мотивацію таких акцій. У даному випадку мова має йти про ретельно заплановані дії на рівні державних органів та спецслужб та про певний різновид державної ідеології, яка активно формує масову свідомість, створює ілюзорні моделі міркувань, які мають переконати кожного громадянина у необхідності та “справедливості” подібного роду акцій щодо інших країн.

До Першої світової війни тероризм пов’язували перш за все з лівим радикалізмом, хоча до терористичних акцій вдавалися й окремі особи без певного ідеологічного підґрунтя, які

вчиняли звичайні кримінальні злочини “за аналогією” з терористичними актами. Зокрема, “чорні сотні” в Росії і багато інших організацій не мали безпосереднього відношення до ліворадикальних рухів.

Після Першої світової війни методи терору використовували хорватські усташі, “Залізна гвардія” в Румунії, нацисти в Німеччині. У спеціальних дослідженнях навіть відомі політичні вбивства (К. Лібкнехта та Р. Люксембург у 1919 році, Ратенау – в 1922, югославського короля Олександра та французького прем’єра Барту в 1934 р.) відносять до терористичної практики. В Іспанії історію тероризму розпочинають досліджувати з періоду так званих карлістських війн і наступної діяльності деяких організацій анархістського спрямування, таких як ІФА (Іберійська федерація анархістів) з її лідером Буонавентуро Дурутті.

Своєрідний “ренесанс” тероризму в 2-й половині ХХ сторіччя, як правило, пов’язують із діяльністю неофашистських організацій. Кривавий терор початку 80-х років в Італії (вибух бомби на вокзалі в Болоньї, тоді загинуло 80 осіб та більше 200 було поранено, замінування поїздів “Неаполь-Мілан”) були наслідками спланованих дій ІСР – НФ (Італійський соціальний рух – Національний фронт) або ж неофашистських екстремістів, що безпосередньо не входили до складу цієї організації. Відомими є акції підпалювання німецькими неофашистами будівель, де розміщувались емігранти, вбивства французькими неофашистами емігрантів у передмісті Парижа.

В Уругваї терористичне угруповання МЛН (тупамарос) було засновано на початку 60-х років. У Бразилії кампанію “міського” тероризму починали декілька порівняно невеликих угруповань: ВІПР (“народно-революційний авангард”), АЛН (“національно-визвольна акція”), ВАР Палмарес (“озброєний революційний авангард”). У Перу до терористичної діяльності вдавалися декілька військово-політичних організацій, передусім КПП-СЛ (комуністична партія Перу “Сендеро Луміносо”) та революційний рух Тупак-Амару (МРТА). Вирішальне значення у своїй тактиці революційної боротьби сендеристи надавали “революційному насиллю”, терору, саботажу, нападам на банки, фізичній ліквідації осіб. Зазначається, що внаслідок політичного насильства, розпочатого сендеристами, протягом лише десяти років в Перу загинуло понад 20 тисяч осіб [12, с.44-50].

Період після Другої світової війни найбільш знані закордонні дослідники тероризму пов’язують із революційним насильством [13, с.167]. Прототипами сучасного тероризму вва-

жаються три його форми: сепаратистсько-націоналістичний тероризм (Ольстер, Близький Схід, Канада, Іспанія), латиноамериканський тероризм і так званий міський тероризм Північної Америки, Західної Європи та Японії. Ультраправий і ультралівий тероризм, особливо в різновидах його спрямованості, існує й тепер. Він є надзвичайно поширеним явищем в Туреччині, Англії, Італії та в багатьох інших країнах світу.

Висновки. Виникнення та поширення тероризму – це історичний наслідок появи в суспільстві можливості застосування насильства “слабшою” стороною стосовно до “сильнішої”. Історично терор здійснювався суспільно-легітимними особами, які очолювали чи брали участь у діяльності військових підрозділів або ж державних спеціальних організацій. Натомість тероризм історично був започаткований легітимно невідомими у функціонуючій системі державної організації та суспільної ієрархії індивідами.

Список літератури

1. Антонян Ю.М. Тероризм. – Москва, 1998. – С. 86–87.
2. Цит. за: Тероризм и религия / Под ред. проф. В.Н. Кудрявцева. – М.: Наука, 2005. – С. 165.
3. Dobson Ch. The Carlos Complex: A pattern of Violence / Dobson Ch., Payne R. – L.: Hodder & Stoughton, 1977. – 254 p. – P. 208.

Стаття надійшла до редколегії 2 грудня 2011 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії М.В. Никифороком.

4. Dispot L. La machine a terreur / L. Dispot. – P.: Grasset, 1978. – 304 p.

5. Можейко И.В. Западный ветер – ясная погода / Игорь Всеволодович Можейко. – М.: АСТ, 2001. – 541 с.

6. Маркс К. Буржуазия и контрреволюция: сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс; [2-е изд.]. – Т. 1. – Москва, 1983 – С. 114.

7. Laquer W. Terrorism / W. Laquer. L.: Micheal Joseph, 1977. – 251 p.

8. Цит. за: Эфиров С.А. Покушение на будущее / С.А. Эфиров. – М.: Мол. гвардия, 1984. – 204 с. – С. 167.

9. Маркс К. Дебаты о свободе печати и об опубликовании протоколов сословного собрания: сочинения // Маркс К., Энгельс Ф.; [2-е изд.]. – Т. 1. Москва: Наука, 1983 – С. 65.

10. Ленин В.И. Протест российских социал-демократов: полн. собр. соч. / В.И. Ленин; [в 55 т.]. – Т. 3. – Москва, 1985.– С. 176.

11. Витюк В.В. “Левый” терроризм на Западе: история и современность / Витюк В.В., Эфиров С.А.: – М.: Наука, 1987. – 318 с.

12. Див. детальніше: Слинько А.А. Терроризм и кризис политической системы (1980–1993 гг.) / А.А. Слинько // Латинская Америка. – М., 1994. – № 5. – С. 44–50.

13. Bell J.B. A time of terror: How democratic societies respond to revolutionary violence / J.B. Bell. – N.Y., 1978. – P. 167.

V.S. Kantsir

The phenomenon of terrorism in a historical plane

Summary

This article is devoted to uncovering the main stages of beginning and development the international terrorism - one of unsolved problems, with what the humanity came to XXI century.

Key words: terrorism, terror, systematic terror, unlimited terror, terroristic action, terroristic activity, ideology of terrorism.

В.С. Канцир

Феномен терроризма в исторической плоскости

Аннотация

Раскрыто основные этапы становления и развития международного терроризма – одной из неразрешенных проблем, с которыми человечество вошло в XXI столетие. Исследовано феномен терроризма в историческом аспекте.

Ключевые слова: терроризм, террор, системный террор, террористические действия, террористическая деятельность, идеология терроризма.